

УДК 316.654

*К.Іващенко,
кандидат історичних наук*

УКРАЇНЦІ МІЖ КРИЗОЮ ТА ПОВСЯКДЕННИМ ЖИТТЯМ: ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Через аналіз результатів моніторингу на національному та регіональному рівнях дана стаття розглядає динаміку громадської думки щодо різних аспектів змін, які відбулись у країні у період кризи. Наголошується, що висока стурбованість суспільства масштабними зовнішніми загрозами та викликами залишає майже незмінними оцінки, що стосуються місцевих умов та повсякденного життя. Зазначається, що, таким чином, в умовах кризи повсякденні практики відіграють роль соціального амортизатора.

Посредством анализа результатов мониторинга на национальном и региональном уровнях данная статья рассматривает динамику общественного мнения относительно различных аспектов изменений, произошедших в стране в период кризиса. Подчеркивается, что высокая обеспокоенность общества масштабными внешними угрозами и вызовами оставляет почти неизменными оценки, имеющие отношение к местным условиям и повседневной жизни. Отмечается, что, таким образом, в условиях кризиса повседневные практики играют роль социального амортизатора.

Through the analysis of data of the monitoring survey conducted at national and regional levels the paper investigates the dynamics of public opinion towards various aspects of changes that have occurred in Ukraine during the recent crisis. It is emphasized that high public concern over large-scale foreign threats and challenges leaves the estimates related to local environment and daily life almost unchangeable. It is noted that under crisis conditions everyday practices perform the role of social buffering.

Ключові слова: криза, повсякденне життя, соціальна амортизація, адаптація, самоізоляція.

Ключевые слова: кризис, повседневная жизнь, социальная амортизация, адаптация, самоизоляция.

Keywords: crisis, daily life, social buffering, adaptation, self-isolation.

Тривалий час письменникові Антону Чехову, який володів непересічним даром тонкого художнього відображення поширених соціальних явищ, приписували відому цитату: “Кожен дурень може впоратися з кризою, – що нам дається важче, так це повсякденне життя”. Згодом виявилось, що реальним автором вдалого вислову є, вірогідно, великий прихильник Чехова – відомий американський драматург та сценарист Кліффорд Одетс¹. Хоча між двома авторами, удаваним і реальним, неосяжна покоління і культурна відмінність (адже вони належали до різних століть та жили на відлеглих один від одного континентах), згадане спостереження, хто б його не сформулював, пропонує влучний і цілком актуальний погляд на одну з найцікавіших і найпарадоксальніших проблем соціального світу, а саме: що є більшим викликом для людей – несподівані, непередбачувані та, можливо, невідомі загрози, які провокує зовнішня криза, чи цілком осяжні, реальні та очікувані проблеми рутинної життєдіяльності?

Розглядаючи проблему через феноменологічну оптику Е.Гуссерля, можна було визначити, що йдеться про співвідношення між “предикатами реальності” (тобто світом, явищами і станами у думках, діях та інтерпретаціях, що переживаються людьми як реальні, але можуть не існувати в реальності) та “предикатами існування” (себто речами, про які можна однозначно сказати, є вони в наявності чи ні). Умовно та спрощено кажучи, перші мають пряме

¹(англ.) Any idiot can face a crisis; it's this day-to-day living that wears you out (Clifford Odets). См.: Quote investigator: exploring the origin of the quotations. Режим доступу: <http://quoteinvestigator.com/2013/06/14/face-crisis/>

відношення передусім до рефлексій, другі – скоріше до рефлексів.

За логікою згаданого “чеховського” афоризму, народженого у карколомному ХХ столітті, саме однозначний та осяжний світ буденного існування є неабияким викликом для людини, тоді як з “повітряними млинами” уявних загроз їй впоратися набагато легше. Чи можемо перевірити цю тезу стосовно наших сучасників та співвітчизників, спираючись на дані соціології? Оскільки у цьому стислому аналізі матимемо справу лише з кількісними методами, які не є “своїми” для соціології повсякденного життя [1, с. 6], зазначимо, що саме з потужного арсеналу “соціології соціального існування” нині дозволимо собі використати, і у якому контексті.

Отже, базуючись на даних дослідження “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, звернемо увагу передусім на питання, що окреслять для нас *інтерпретовану респондентами реальність*: 1) як громадяни України оцінюють поточну політичну та економічну ситуацію в країні (чи є усвідомлення всеосяжної кризи) та якими є рефлексії стосовно головних загроз населенню, 2) якою є оцінка місцевих умов життя (чи криза, якщо вона має місце, зумовила їх суб’єктивне погіршення). Також 3) проаналізуємо низку питань, що дають *фактичні характеристики сфери повсякденного життя*, та звернемо увагу на те, чи звиклі практики лишаються незмінними, чи, навпаки, змінюються – загалом по Україні та по регіонах.

Відчуття навколишньої кризи та зовнішніх загроз. Якими б не були підходи до наукового визначення кризи, предметом нашого розгляду нині є те, як, на суб’єктивну думку учасників опитування, може бути оцінена політична і економічна ситуація в країні, – чи діагностують вони кризу і чи очікують виникнення зовнішніх загроз? За результатами дослідження, проведеного влітку 2014 р., 40,82% респондентів зауважили, що політичну ситуацію в Україні можна окреслити як напружену (для порівняння,

у 2012 р. – 58,4%), а 55,4% – як критичну і вибуховонебезпечну (це безпрецедентно високий показник за всі роки спостережень, починаючи з 1998, коли рівень “критичних” відповідей сягав 33,9%; для порівняння, у 2012 р. – 17,2%, тобто відчуття кризи у політичній сфері у 2014-му різко загострилось). Невтішною виявилась середня оцінка поточної економічної ситуації в країні, що, за результатами опитування 2014 р., склала 2,2 бала (за шкалою від 0 до 10, де 0 – дуже погана, а 10 – дуже добра; для порівняння, така ж низька оцінка була востаннє визначена респондентами у 2002 р., після чого відносно зростала; у 2012 р. – середній бал становив 2,8). До того ж 88,7% опитаних зазначили, що “зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно” (і це також найвищий показник за всі роки незалежності; для порівняння, у 2005 р. – 71,9%, у 2012 р. – 80,5%). Зауважимо, що відчуття напруженої ситуації в політичній та економічній сферах є найбільше вираженим у населення Донбасу та Сходу, найменше – серед киян та населення західних областей² (рис. 1, 2).

Соціологічні спостереження останніх років свідчили про домінування в масовій свідомості населення відчуття тривоги з приводу можливої економічної нестабільності, обмеження можливостей на ринку праці та, як наслідок,

² У даному аналізі використаний такий розподіл областей за регіонами: 1) Донбас – Донецька та Луганська області (281 респондент, 15,6% загальної вибірки); 2) Захід – Чернівецька, Закарпатська, Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області (255 респондентів, 14,2% загальної вибірки); Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська області (195 респондентів, 10,8% загальної вибірки); Північ – Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області (293 респонденти, 16,3% загальної вибірки); Центр – Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Полтавська, Черкаська області (296 респондентів, 16,4% загальної вибірки), Схід – Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області (354 респонденти, 19,7% загальної вибірки); Київ – окремо місто Київ без Київської області (126 респондентів). Автор висловлює вдячність Ірині Прибитковій за поради щодо принципу групування областей.

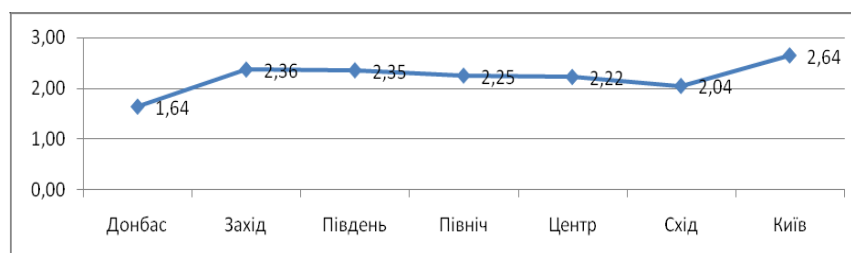

Рисунок 1. Оцінка економічної ситуації в Україні (середній бал, за регіонами)

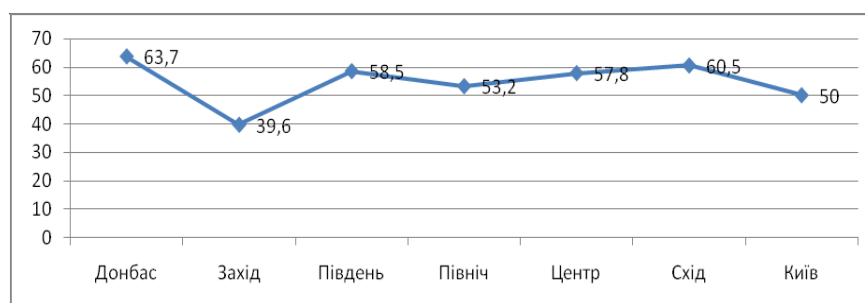

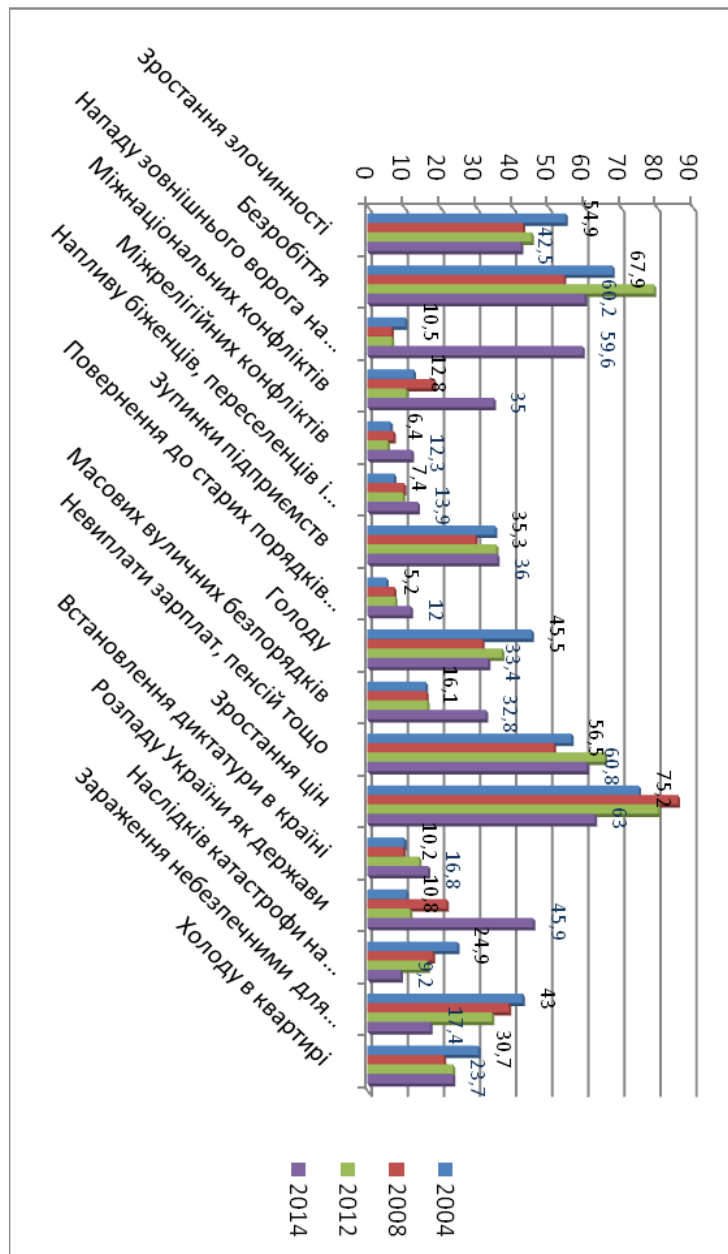
Рисунок 2. Оцінка політичної ситуації в Україні як критичної, вибуховонебезпечної (% , за регіонами)

погіршення матеріальних умов життя [4, с. 594]. Драматичні події нинішнього 2014 р. зумовили різку зміну в масових оцінках того, чого люди нині бояться найбільше. Революція очікуваних загроз відбулась за рахунок виникнення потужних зовнішніх викликів, з якими Україна раніше ніколи не стикалась. Як наслідок, відбулась рокировка домінантних страхів³: якщо, починаючи з 2004 р. опитані вважали, що зараз люди найбільше бояться зростання цін (до 80,6% у 2012 р.), безробіття (79,4% у 2012 р.)

³“Домінантні страхи” – визначення, запропоноване Євгеном Головахою під час обговорення результатів опитування.

та не виплати пенсій (65,8%), то у 2014 р., попри загальноновизнані та статистично підтверджені негативні тенденції у фінансовому секторі, промисловості та соціальній сфері, що теоретично могли б вплинути на подальшу актуалізацію цих проблем у масовій свідомості, всі згадані показники, хоча і зберегли за собою топ-місця у рейтингу основних загроз, досить значно впали (рис. 3). Водночас напад зовнішнього ворога як загроза, якої, на думку респондентів, люди бояться найбільше, зросла з 6,8% у 2012-му до 59,6% у 2014 р.; міжнаціональні конфлікти – з 10,7% у 2012 р. до 35,0% у 2014 р., розпад України як держави – з 11,8% у 2012-му до 45,9% у 2014 р. Таке стрімке зростання трапляється вперше за весь час спостережень періоду незалежності (крім міжнаціональних конфліктів, яких у 1992 р. на думку 48,9% опитаних, люди боялися найбільше). У контексті питання, яке нас особливо цікавить у цьому огляді, варто звернути увагу на те, що проблеми, які безпосередньо впливають на базові умови соціальної екзистенції (зокрема, санітарно-епідеміологічна ситуація, житлові умови, споживча безпека), не розглядаються респондентами як домінуючі: зокрема, загальна оцінка холоду в квартирі як загрози, якої люди бояться найбільше, взагалі не зросла з минулого року, а оцінка стосовно можливих ризиків голоду, зараження загрозливими для життя інфекціями та наслідків Чорнобильської катастрофи досить значно впала.

Втім, варто зазначити деякі відмінності у тому, як опитані в різних регіонах оцінюють головні загрози для населення (табл. 1). Найбільш відмінним є профіль відповідей на Донбасі, де респонденти найменше стурбовані загрозами нападу зовнішнього ворога на Україну і ризиком її розпаду як держави, однак більшу увагу приділяють можливим економічним та соціальним проблемам, зокрема ризику зупинення роботи підприємств. Порівняно з іншими регіонами, тут також набагато більше переймаються можливою проблемою голоду (42,3%). Більше за інших стурбовані перспективою холоду в квартирах опитані на Сході

*Цифрами на рисунку зазначені дані за відповідно 2004 та 2014 рр.

Рисунком 3. Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше? (%)*

Розділ другий

Таблиця 1

Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?

Все населення України	Донбас	Захід	Південь	Північ	Центр	Схід	Київ
Зростання цін (63,0)	Невиплати зарплат, пенсій (66,9)	Зростання цін (67,5)	Зростання цін (63,6)	Нападу зовнішнього ворога на Україну (68,3)	Нападу зовнішнього ворога на Україну (71,3)	Зростання цін (73,2)	Нападу зовнішнього ворога на Україну (74,6)
Невиплати зарплат, пенсій (60,8)	Безробіття (63,0)	Нападу зовнішнього ворога на Україну (61,6)	Невиплати зарплат, пенсій (61,0)	Зростання цін (63,8)	Розпаду України як держави (53,0)	Невиплати зарплат, пенсій (70,1)	Невиплати зарплат, пенсій (69,0)
Безробіття (60,2)	Зростання цін (55,5)	Безробіття (58,0)	Нападу зовнішнього ворога на Україну (57,9)	Безробіття (60,1)	Безробіття (52,0)	Безробіття (66,9)	Зростання цін (68,3)
Нападу зовнішнього ворога на Україну (59,6)	Зупинення підприємств (49,5)	Невиплати зарплат, пенсій (56,5)	Безробіття (54,9)	Невиплати зарплат, пенсій (59,7)	Зростання цін (50,7)	Нападу зовнішнього ворога на Україну (63,3)	Безробіття (67,5)
Розпаду України як держави (45,9)	Зростання злочинності (34,5)	Розпаду України як держави (52,2)	Розпаду України як держави (49,7)	Розпаду України як держави (57,3)	Невиплати зарплат, пенсій (44,9)	Зростання злочинності (54,5)	Розпаду України як держави (46,8)

(34,2%). Зауважимо також, що єдиним регіоном, для якого не втратила актуальності загроза подальших наслідків Чорнобильської катастрофи, є територіально найближча до АЕС Північ (20,5%). Тут також більше за інших приділяють увагу можливим проблемам, пов'язаним з напливом біженців (24,6%), потенційно зумовленим близькістю цього регіону до східних областей України та до кордону з РФ.

Оцінка місцевих умов до і після кризи. Загальна висока стурбованість зовнішніми викликами та ризиком зростан-

ня соціальної напруженості в країні майже не віддзеркалюється у тому, як опитані оцінюють зміни, що під час кризи відбулись у місцевих умовах життя (табл. 2). Як і раніше, респонденти відносно більше задоволені станом свого будинку і подвір'я, оскільки, очевидно, мають на цей сектор навколишнього середовища найбільший особистий вплив. Майже без змін з минулого року залишились доволі скептичні оцінки роботи місцевих органів влади та комунальних служб населених пунктів, де мешкають опитані. Результати дослідження, як на загальнонаціональному рівні, так і за регіонами, свідчать про те,

Таблиця 2
Якою мірою Ви задоволені... (середній бал, за регіонами)

	2014								2012
	Донбас	Захід	Південь	Північ	Центр	Схід	Київ	Все населення України	Все населення України
... життям у Вашому населеному пункті	2,8	3,5	3,1	2,9	3,3	3,4	3,5	3,2	2,0
... роботою органів місцевої влади	1,8	1,9	1,7	1,8	1,8	1,7	1,7	1,8	1,7
... роботою житлово-комунальної служби (ЖЕКів тощо)	1,8	1,8	1,6	1,7	1,8	1,6	1,6	1,7	1,6
... роботою місцевого відділення міліції	1,6	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7	1,6	1,7	1,8
... роботою дільничного міліціонера	1,7	1,9	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9
... благоустроєм та санітарним станом будинку	2,1	2,0	1,8	2,0	2,2	1,9	1,7	2,0	1,9
... благоустроєм та санітарним станом подвір'я	2,2	2,1	1,8	2,0	2,2	2,1	2,0	2,0	2,0
... благоустроєм та санітарним станом вулиць, парків, докілья	1,9	1,9	1,6	1,8	1,9	1,8	1,6	1,8	1,8

що оцінки побутових умов проживання (наявності холодної та гарячої води, електроенергії тощо) також істотно не змінились⁴. Для порівняння, у 2012 р. часті та постійні перебої з електроенергією спостерігали 12,9% опитаних, у 2014 – 10,7%. У 2012 р. дах протікав у 16% респондентів, у 2014 р. – у 12,4%. У 2012 р. 5% опитаних зазначали серйозні проблеми з опаленням (“дуже холодно, постійно мерзнемо”), у 2014 р., щоправда, до початку нового опалювального сезону, таких відповідей було 4,5%. Отже, на тлі посилення відчуття кризи та можливих викликів, що вона може спровокувати, в Україні поки що спостерігається доволі стабільний стан речей у повсякденному житті населення, – більшість респондентів у всіх регіонах користуються безперебійним водо-, електро-та водопостачанням і не скаржаться на погіршення місцевих умов. Звичайно, маємо врахувати виключення з мережі спостереження у 2014 р. населення Криму та обмежені можливості проведення дослідження у найбільш проблемних районах Донбасу, які не дають змоги нам оцінити значні соціальні зміни, що, судячи з інформаційних повідомлень, відбулись там з весни 2014 р. Втім, маємо всі підстави застосувати наші висновки для характеристики тих територій, що межують з зоною конфлікту, але не входять до неї.

Криза – не привід для відчаю? Повсякденні практики як соціальний амортизатор. На тлі значного зростання напруженості у суспільстві (з 28,8% у 2012 р. до 41% у 2014 р. збільшилась частка респондентів, які відчувають саме цей стан), в оцінках свого майбутнього опитані найчастіше зазначають надію (48,6%), оптимізм (24,2%), тривогу (39,9%), страх (18,2%), та все ж, як правило, не безвихідь (таких відповідей – менше 9%). Хоча рівень

⁴ Деякі загальні показники, зокрема, оцінка наявності холодної і гарячої води, навіть покращились порівняно з 2012 р., що може бути пов'язано, між іншим, з виключенням з вибіркового опитування респондентів з Криму, який традиційно потерпав від проблем з водопостачанням.

оптимізму не є однаковим серед опитаних у різних регіонах (так, Донбас вирізняється більш песимістичними настроями, як в оцінці свого майбутнього, та і в оцінках майбутнього країни (табл. 3), дані дослідження дають підстави для твердження про певний запас міцності, що дає змогу більшості населення зустрічати нові виклики, спираючись на попередній життєвий досвід, та з упевненістю дивитись у майбутнє.

Таблиця 3

Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє та про майбутнє України? (% , за регіонами)

	Донбас	Захід	Південь	Північ	Центр	Схід	Київ
	Май-бутнє своє/України	Май-бутнє своє/України	Май-бутнє своє/України	Май-бутнє своє/України	Май-бутнє своє/України	Май-бутнє своє/України	Май-бутнє своє/України
Оптимізм	10,7 / 9,6	31,8 / 31,0	17,9 / 9,7	24,9 / 28,7	23,3 / 18,6	29,9 / 28,2	40,5 / 46,8
Розгубленість	26,7 / 20,3	12,5 / 10,6	15,9 / 12,8	13,3 / 9,2	17,2 / 14,9	19,5 / 13,6	13,5 / 11,1
Надія	26,7 / 19,6	48,8 / 49,4	36,4 / 47,2	58,4 / 60,8	56,8 / 51,7	51,4 / 53,1	63,5 / 69,0
Тривога	49,1 / 44,1	30,6 / 39,2	46,7 / 49,7	46,4 / 49,8	34,1 / 44,6	39,3 / 43,8	28,6 / 37,3
Страх	24,2 / 23,8	16,1 / 26,7	16,4 / 20,0	22,9 / 21,5	17,6 / 31,1	16,1 / 22,9	7,9 / 11,1

Незважаючи на відчуття кризи, певні повсякденні речі залишаються майже незмінними. Зокрема, люди, як і раніше, займаються ранковою гімнастикою, грають у комп'ютерні ігри, займаються з дітьми; дещо рідше, ніж раніше, але все ще досить часто спілкуються зі знайомими, ходячи в гості чи запрошуючи друзів до себе (табл. 4).

Очевидно, що через нестабільну економічну ситуацію структура дозвілля зазнала певних змін: зокрема, люди частіше відмовляються від далеких мандрівок на користь відпочинку на природі за містом, дещо частіше підробляють, а також рибалять та займаються мисливством (зокрема, у західних областях), обмежують непродуктовий шопінг (так, найбільш помітна ця тенденція серед опитаних на

Розділ другий

Таблиця 4

Основні заняття людей у вільний від основної та домашньої роботи час, якими вони займалися хоча б одного разу упродовж останніх 7 днів, разом із вихідними (%)

	2014				2012
	Донбас	Захід	Київ	Все населення України	Все населення України
Ранкова гімнастика і фізкультура	11,4	10,6	25,4	12,2	11,6
Поїздка за місто для відпочинку на природі	8,2	18,4	36,5	18,5	12,9
Відвідування гостей	35,2	35,6	41,3	39,8	45,3
Прийом гостей	28,8	33,7	41,3	36,1	43,3
Праця за сумісництвом	6,4	13,7	18,3	11,0	8,1
Читання художньої літератури	15,3	12,9	30,2	16,9	19,9
Прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи тощо)	17,8	20,0	34,1	21,0	25,1
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	7,1	36,1	14,3	16,2	25,2
Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	19,6	27,1	28,6	25,1	27,3
Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	29,2	25,9	53,2	32,1	29,3
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	13,2	21,2	27,0	19,7	23,8
Перегляд телепередач	74,4	68,6	73,0	75,6	83,2
Прослуховування радіопередач	14,2	24,3	35,7	23,8	32,3
Читання газет	26,7	32,5	34,1	33,9	47,2
Рибальство, мисливство, збирання грибів	5,3	14,1	11,1	11,1	5,4
Просто відпочинок, нічого не роблячи	43,1	36,9	38,9	44,3	48,0

Донбасі). Також отримані дані свідчать про те, що люди дещо менше часу приділяють ЗМІ (зокрема, набагато рідше читають газети та слухають радіо, дещо менше дивляться ТВ)⁵. Однак, очевидно, що звичний, прагматичний і реальний світ повсякденності, наповнений конкретними щоденними завданнями, клопотами і діями, є найбільш надійним інструментом адаптації та виживання людей у складних умовах. Добре організована повсякденність мінімізує ризики непередбачуваного, нейтралізує розгубленість та вгамовує тривогу.

За умов, коли Україна тільки починає рух у напрямі ліберальних перетворень та формування інститутів, що здатні поглинати хвилі соціального дискомфорту та перетворювати їх на енергію прогресивних змін, заглиблення у повсякденні практики виконує функцію поки що відсутніх чи недостатньо розвинених інструментів соціальної амортизації в умовах політичної та економічної нестабільності. Українці поки що пораються з кризою “дідівськими засобами”, занурюючись у себе та дрейфуючи у човні повсякденного життя. Однак, якщо дестабілізуючі тенденції посилюватимуться, без створення та запровадження державою та громадянським суспільством сучасних механізмів соціального захисту та інструментів адаптації, криза стане всеосяжною і зачепить навіть досить стійку повсякденну сферу.

Наприкінці 1990-х років, характеризуючи проблему адаптації людей до змін у життєвому середовищі в умовах крутих соціально-політичних зламів, Юрій Левада наголошував, що “проблема стає вкрай гострою, ...коли практично всі суспільні прошарки та групи опиняються перед вибором вимушеного пристосування або саморозпаду”[5, с. 467]. Здається, українці мають доволі потужний потенціал самозахисту від розпаду і дають собі раду з повсякден-

⁵ Цікавим спостереженням, що вимагає додаткових досліджень, є те, що люди набагато рідше відвідують церкву (виняток – Західний регіон, де згадана активність залишається традиційно високою).

ним життям в умовах кризи, однак адаптація, що відбувається через занурення у повсякденність, має ризик стати ізолюючою [5, с. 488].

Література

1. *Штомпка П.* В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П.Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3–13.
2. *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. Пять лекций / Гуссерль Э. – СПб : ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2008. – 224 с.
3. *Вахштайн В.* Событийное строение повседневного мира. Исследование обыденного жеста / В.Вахштайн // Социологический журнал. – 2007. – №3. – С. 5–39.
4. *Українське суспільство 1992–2012.* Стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 659 с.
5. *Левада Ю.* От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000 / Левада Ю. – М. : Московская школа политических исследований, 2000. – 574 с.